

УДК 811.112.234

Черняєва І. А.

ПЕРВИННИЙ УМЛАУТ ТА ПРИЧИНИ ФОНЕТИЧНИХ ЗМІН У НІМЕЦЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛИ ДАВНІХ ТЕКСТІВ)

У статті розглядається первинний умлаут, реалізований у корені слова у вигляді зміни $a > e$ під впливом наступного голосного /i/. Глибокий статистичний аналіз вокалічних структур на матеріалі давніх німецьких текстів дозволив визначити тенденцію у вигляді гармонії широких голосних, що і спричинило зазначену фонетичну зміну.

Ключові слова: давньоверхньонімецькі тексти, і-умлаут, реалізація кореневого і закореневого голосних, статистика дво-вокальних сполучень, причини фонетичних змін.

Черняева И. А. Причины фонетических изменений и первичный умлаут в немецком языке (на материале древних текстов). – Статья.

В статье рассматривается первичный умлаут, реализованный в корне слов в виде $a > e$ под влиянием последующего гласного /i/. Обширный статистический анализ вокалических структур на материале древних немецких текстов позволил определить тенденцию в виде гармонии широких гласных, что и послужило причиной данного изменения.

Ключевые слова: древневерхнемецкие тексты, i-умлаут, реализация корневого и закорневого гласных, статистика двувокальных сочетаний, причины фонетических изменений.

Cherniaeva I. A. The reasons of the phonetic changes and the primary umlaut in German (on sources of ancient texts). – Article.
The article deals with the investigation of the primary umlaut, which was realized in the root of the words as $a > e$ under the influence of the following vowel /i/. The extensive statistical analysis of the vowel structure on sources of ancient German texts allowed to determine the tendency in the form of the harmony of the wide vowels and it was the reason of this change.

Key words: Old High German texts, i-umlaut, realization of vowel in and out of the the root, statistics of two-vowel combinations, reasons of the phonetic changes.

Дослідження особливостей розвитку мови, реалізацій та функціонування її одиниць, а також дія факторів, які викликають їх зміну, відносяться до фундаментальним положенням історичного мовознавства. Такі зміни відбуваються на всіх рівнях мови, перш за все це відноситься до змін фонетичних одиниць, їх структури і місця у консонантизмі і вокалізмі тієї чи іншої мови.

Найактуальнішими серед цих проблем сучасного мовознавства, як вважав А.С.Мельнічук, є питання про причини і умови мовних змін і шляхи мовного розвитку [2]. В ході розвитку змінюється фонологічна система кожної мови. Зміни відбуваються в межах морфеми і слова в цілому, вони істотно впливають на відповідні формальні реалізації одиниць мови [1]. За останні десятиліття зросла кількість наукових досліджень мовних одиниць в діакронії. Це роботи Т. В. Гамкрелідзе, В. К. Журавлева, Г. А. Зализняка, Э. А. Макаєва, О. С. Мельничука, В.Г. Таранця, М. Reis, R. Bergmann, P. Pauli. В наших попередніх роботах ми зупинялися саме на питанні необхідності діакронічних досліджень та виявлення фонетичних ознак в давньоєвропейських мовах для опису еволюції всієї фонетичної системи німецької мови [3; 4]. З цього ракурсу ми зараз намагаємося окреслити діакронічні константи у розвитку див. фонетичної системи, що вплинули на зміни у див. вокалізмі та пояснюють появлення первинного умлауту. Актуальність нашої роботи зумовлена необхідністю всебічного вивчення звукових одиниць, що передбачає розгляд їх в динаміці, тобто дослідження шляхів і тенденцій змін, і перш за все визначення закономірностей і причин їх розвитку.

Вивчення взаємодії двох частин слова - кореневої і суфіксальної є дуже важливим для розуміння шляхів розвитку складових німецького слова, фонетичних і морфемних зв'язків в ньому.

В цьому плані тут розглядається найдавніше фонетичне явище німецької мови, засвідчене в перших письмових пам'ятках, що отримало у германістики назву первинний умлаут (Primärumlaut). Дана зміна була реалізована в корені слова і має вигляд $a > e$, розвинена під впливом подальшого в слові голосного / i / . Позичивна обумовленість даного фонетичного явища не розкриває основні причини, що викликали таку зміну.

Про природу умлауту існує ряд теорій, однак жодна з них не має будь-яких переваг. Незважаючи на багато теорій, що пояснювали появу первинного умлауту в німецькій мові, проблема залишається відкритою по теперішній час [7]. Так, різночасові фіксації змін умлауту на письмі і ранне зникнення приголосного j дали лінгвістам привід вважати умлаут до-давньонімецьким процесом: спочатку це були алофони, потім вони фонологізувались і тому не знайшли відображення на письмі [8]. Вчення про умлаут відноситься до головної проблеми вокалізму, що існує з часу зародження германістики, щодо якої за минулі 150 років немає єдиної думки про те, як, коли і де він з'явився [5, 177]. Е.Г.Антонсен в цитованій статті зупинився на фонологічній теорії, що розробляється американськими германістами. Вважається, що в прагерманській мові було тільки протиставлення за огубленістю і за рівнем мови, в той же час система голосних сама по собі була асиметричною (в системі коротких голосних був відсутній звук / o /).

Це і було, як зазначає Е.Г. Антонсен, поштовхом до подальших фонетичних змін, зокрема: і-умлаут голосного /e/, а-умлаут перед /i/ та /u/, і-умлаут інших голосних [5, 180]. Вони дотримуються процесу редукції в ненаголошених складах. У підсумку, пише вчений, прагнення кореневої голосної до наближеної артикуляції подальшого голосного свідчить про загальну фонетичну тенденцію в прагерманській мові, яка пов'язана з місцем закріплення наголосу на корені слова. Загалом, фонологічна теорія досліджує систему голосних і його історичні зміни і розглядає «виникнення алофонів, які в результаті ослаблення наступних складів, стають самостійними фонемами» [6, 55]. У той же час, як відзначають автори згаданої роботи, незважаючи на те, що теорія сприяла розумінню багатьох фонетичних процесів, вона не дає цим явищам пояснення причини.

Найбільш давньою є теорія палаталізації (E. Sievers, E. Kranzmayer), згідно з якою межвокальний приголосний був палаталізований і вплинув на попередній голосний, змінюючи його. Цей голосний змінився в умлаутний, відомий в німецькій і інших германських мовах.

В нашій статті зроблена спроба аналізу реалізації і функціонування вокалічної структури (ВС) на матеріалі давніх німецьких текстів, яка включає в себе кореневу і закорневу (суфіксальний) голосні. Обширний статистичний аналіз ВС дозволив визначити особливості реалізації системи давніх голосних і їх функціонування, що дозволили висловити свою гіпотезу щодо того, як відбуваються зміни у вигляді первинного умлаута. Метою нашого дослідження є визначення причин зміни в корені типу а > е, вивченого на матеріалі давньоверхньонімецьких (двн.) текстів [9, тут же відображені скорочення текстів]. Для досягнення цієї мети проводився статистичний аналіз вокалічної структури, заснований на реалізаціях в словоформах поєднань голосних в структурі «корінь + суфікс». До завдань дослідження входить вивчення функціонування голосних фонем в межах ВС в двн. текстах, відносини їх між собою в текстовому матеріалі і місце в системі вокалізму.

Рішення поставлених завдань дозволило висловити свою гіпотезу щодо причин фонетичної зміни, відомої в двн. мові як первинний умлаут. Найближчі до нашого розуміння є засади фонологічної теорії, однак умлаутні зміни відбуваються не в результаті появи нових фонем, а внаслідок впливу тенденцій, властивих фонологічній системі мови. Вихідним моментом в такому розумінні є наявність в системі мови тих ознак, або діахронічних констант, які визначають напрямки її еволюції, в тому числі зміни фонем як мовних одиниць і алофонів, що характеризують структуру слова. Отже, динаміка слова визначається станом фонологічної системи мови, яка в свою чергу залежить

від особливостей розвитку мови в цілому. Вважаємо, що функціонування системи може бути досить повно вивчено на реалізаціях ВС в текстах мови, що включають зв'язок цих структур з семантикою і морфемікою слова і частоту їх вживання.

Перейдемо до аналізу ВС, в структурі якої представлений цікавий для нас кореневий голосний / а- / . Голосний / а- / зустрічається в складі ВС з усіма голосними і окремими дифтонгами, розглянутими на матеріалі двн. текстів (див. табл. 1). Дана структура займає друге місце в ранзі найбільш частотних ВС і дорівнює 22,15%. Якщо розглянути всередині даної ВС з початковим / а- / все інші підструктури з різними голосними в заударній частині словоформ, то статистично виділяються перші найбільш частотні вокальні сполуки: ВС /а-е/, ВС /а-а/ та ВС /а-о/. Їхні частоти відповідно рівні: 0,3725, 0,2302 і 0,1580, в цілому вони покривають текст в 76,07% випадках.

Таблиця 1

Частота реалізації кореневої голосної /а-в/ вокалічних структурах /-V'-V-/ в двн. текстах

Двн. тексти	ГОЛОСНИ						Всього
	/ -a /	/ -o /	/ -u /	/ -e /	/ -i /	/ -ди-фтонг/	
Muspil.	17	6	8	13	3	3	50
Hildebr.	17	4	4	16	5	2	48
Otfrid	14	12	5	18	9	-	58
Isidor	5	5	-	21	3	1	35
Tatian	15	5	8	14	12	-	54
Heliand	13	8	3	10	17	3	54
Georgsl.	2	10	-	29	6	-	47
Notker	7	7	1	25	3	2	45
Ludwigsl.	12	13	3	19	2	3	52
Всього	102	70	32	165	60	14	443

Розглянутим ВС статистично протиставляються структури ВС / а-і /, ВС / а-у / і ВС / а-Д /, їх частоти відповідно рівні: 0,1355, 0,0722 і 0,0316. Аналіз обох груп ВС з позиції реалізованих в структурах голосних дозволяє відзначити, що до найбільш частотних відносяться ті ВС, в яких / а- / поєднується тільки з широкими голосними / -а, -е, -о / . Їм протиставляються в кількісному відношенні структури кореневого / а- / с голосними вузькими / -і / та / -у / . Очевидним є те, що перша група ВС має в собі поєднання однорідних звуків і тим самим утворює в словоформах гармонію широких голосних. Оскільки дані ВС є в двн. текстах найбільш частотними по відношенню поєднань кореневого / а- / с вузькими голосними, то вказану властивість необхідно розглядати як типову для вокалізму двн. мови. У той же час структури із заударними голосними / -і /, / -у / утворюють відхилення від зазначеної вище закономірності і, отже, вступають в протиріччя з дією двн. вокалічної системи. Критерієм протиставлення двох

типів голосних, як видно з попереднього, є реалізація в словоформах двох різних кількісних парадигм, що відображають функціонування голосних в двн. період розвитку мови.

Зупинимося докладніше на деяких вживаннях ВС з кореневим / а- / в двн. текстах. Найбільш частотною є структура ВС / а-е / (37,25%), яка реалізується в різних лексико-граматичних типах слів. Як приклади можна навести такі вживання: Heliand: *mahle, thane, huuande, habde, lande, harmes*; Ludwigschl.: *taterlos, habet, sageda, gihalde*; Tatian: *faret, fraget, arme, mannes, tage, fatera*. Аналіз показує, що в ВС другий голосний входить в різні граматичні форманти, зокрема: флексію (-e, -es), суфікс (-e, -de). Наступними по частоті в текстах є ВС / а-а / і ВС / а-о /, відсоткові відношення яких складають відповідно 23,02% і 15,80%. Наприклад: Ludwigschl.: *czala, alla, santa, saman, lango, sparoti, manon, garo*; Tatian: *uuanta, namon, gihaloten*. У наведених словоформах закорневої голосний / а- / і / -о / має, як правило, значення суфікса.

Підсумовуючи розгляд трьох найбільш частотних ВС, необхідно відзначити реалізацію в них гомогенних голосних, що відносяться до типу широких. Голосний / а- / відноситься до семантики кореня, наступний голосний виконує слово-або формоутворювальну роль. Серед граматичних значень необхідно назвати: множина іменника, його відмінкові закінчення (родовий, давальний відмінки), суфікс минулого часу слабкого дієслова, суфікс прислівника. Незважаючи на різноманіття значень, розглянуті голосні в ВС утворюють фонетичну єдність в слові, що полягає в реалізації широких голосних.

Як уже було зазначено вище, відхилення від вказаної фонетичної ознаки слова утворюють ВС / а-і / і ВС / а-у /, що є найменш частотними структурами в словах з кореневим / а- / . Наведемо деякі приклади: Heliand: *dadi, salige*; Ludwigschl.: *quadhun, abur*; Tatian: *uagin, quadun, gisahun, gifahun, uuarun*; Georgsl.: *marista, manig, uuari, saligker, marista*; Otfrid: *salida, dati, gidrahti, smahu, uuaru*.

Найменшу частоту реалізації має ВС / а-і /, тобто словоформа з кореневим / а / і суфіксальним / і /, як, наприклад, в словах двн. *gasti, hanti*. Як уже зазначалося, подібне поєднання широкого / а / с вузькими / і / і / у / є нетиповим для двн. текстів і відрізняється від виявленої в цей же період німецької мови гармонії голосних, коли в слові реалізувалися насамперед широкі голосні. «Зняття» суперечності в двн. мові відбувалося шляхом зміщення артикуляції / а / в сторону голосного / і /, тобто зміною ступеня підйому язика. В результаті кореневий / а / перед наступним / і / змінився в / е /, що дало форми двн. *gesti, hendi*.

Вищепроведений аналіз реалізацій ВС / а- / в двн. текстах дав змогу зробити **висновки**, а саме - визначити діахронічну константу, що характеризує напрямок зміни даної фонетичної структури. Основною її ознакою є гармонія широких голосних. Звідси випливає, що словоформи, в яких реалізувалися структури, відмінні від зазначеної тенденції, зокрема ВС / а-і / і ВС / а-у /, де в поєднаннях представлені вузькі голосні, відчували «тиск» фонетичної системи. Отже, поштовхом до змін виду / а>е /, відомому в германістики як і-умлаут (Primärumlaut), послугувало існування в двн. мові тенденції до гармонії широких голосних. Поява закритого голосного, який позначається в літературі через / е /, привела до реалізації гомогенних голосних в словах с / е - і / . Обидва голосних є артикуляторно дуже близькими. В цілому і-умлаут необхідно розглядати як результат зміни внутрішньомовних відносин, він являє собою чисто фонетичний процес, який не призвів до зміни семантики або граматичного значення у відповідних словоформах.

Отримані результати дозволяють у **перспективі** подивитися з цих позицій на розвиток і-умлаута у вигляді вторинного (Sekundärumlaut), який продовжував діяти в свн. період розвитку мови, а також зіставити причини фонетичних змін і появу первинного умлаута в давньоанглійській мові.

Література

1. Зубкова Л.Г. О цельносистемном подходе к фонологической типологии // Загальна та експериментальна фонетика: Зб. наук. праць і матеріалів / Відп. ред. Л.Г.Скалозуб. – К.: Видавничий дім “Соборна Україна”, 2001. – С. 186-187.
2. Мельничук А.С. Язык как развивающаяся система // Вторая всесоюзная конф. по теоретич. вопросам языкознания «Диалектика развития языка»: Тез. докл. - М.: Ин-т языкознания АН СССР, 1980. – С. 4-18.
3. Черняева І.А. Еволюція німецьких голосних і зародження нових фонем (на матеріалі стародавніх текстів) // Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія. Випуск 339-340. Збірник наукових праць. – Чернівці: Рута, 2007. – С. 223-231.
4. В.Г. Таранець, Черняева І.А. // Трипільський субстрат: фонетичні ознаки в давньоєвропейських мовах // На хвилях мови. Аллі Йосипівні Багмут / Ін-т укр. мови НАН України: упорядн.: О.С. Іщенко. – К.: КММ, 2011. – С. 268-274.
5. Antonsen E.H. Zum Umlaut im Deutschen // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB/T/) – Tübingen, 1964. – 86: S. 177-196.
6. Braune W. Althochdeutsche Grammatik. 14. Auflage, bearb. von H.Eggers. – Tübingen Verlag Max Niemeyer, 1987. – 358 S.
7. Frühe deutsche Literatur und lateinische Literatur in Deutschland 800-1150: In 24 Bänden / Hrsg. von W.Haug und B.K.Vollmann. – Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1991. – Bd.1. – 929 S. (Texte: Muspil. – Muspilli, Otfrid, Isidor, Tatian, Heliand, Hildebr. – Hildebrandslied, Georgsl. – Georgslied, Notker, Ludwigschl. – Ludwigslied).
8. Penzl H. Unlaut und Sekundärumlaut im Althochdeutschen // Vorschläge für eine strukturelle Grammatik des Deutschen (Hg. Steger H.). – Darmstadt: Wiss. Buchgesellsch. (= Wege der Forschung, Bd. 146), 1970. - S. 545 – 574.
9. Russ Ch. V. J. Die Entwicklung des Umlauts im Deutschen im Spiegel verschiedener linguistischer Theorien // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (PBB/T/) – Tübingen, 1977. – 99 S. 213 – 240.